

Mülteci Çocukların Eğitimi ve Uyumlarına Yönelik Yapılan Müdahale Programları Üzerine Bir Derleme

Dürdane GÜMÜŞTEN¹

ÖZ

Mülteci, ülkesinde ırk, din, milliyeti, belli bir sosyal gruba mensubiyeti veya siyasi düşünceleri gibi nedenlerden ötürü baskıya uğrayan, ülke yönetimine olan güvenini kaybeden, yönetimin kendisine tarafsız davranmayacağından korkarak başka bir ülkeye sığınma başvurusunda bulunan ve geri dönmek istemeyen kişidir. Mülteci aileler çoğunlukla çocuklarının eğitimi ve geleceğini düşündükleri için ülkelerinden kaçtıklarını bildirmektedirler. Bu insanlarla ortak paydada buluşmak ve birlikte umut dolu yarınları kurmaya çaba sarf etmek, ülkemizin geleceğini korumak için çok önem arz etmektedir. Mülteci çocuklar göç öncesi, göç sırası ve göç sonrası dönemleri boyunca birbirinden farklı deneyimler yaşamaktadırlar. Göç dönemleri boyunca deneyimlenen travmatik olaylar ve yeni bir yere yerleşim süreci boyunca yaşanan stres, mülteci çocuklarda problem davranışların ve psikopatolojilerin ortaya çıkma olasılığını arttırmaktadır. Bu çalışmada ilk olarak farklı kültürlerde mülteci çocuklarla gerçekleştirilen müdahale programları incelenmiş, sonrasında da ülkemizde göç deneyimleri farklılaşan mülteci çocuklara yönelik olarak geliştirilebilecek müdahale programlarına yönelik önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: mülteci çocuklar, okul temelli müdahale programları, psikososyal uyum, kültürel uyum

Gümüşt en, D. (2017). Mülteci çocukların eğitimi ve uyumlarına yönelik yapılan müdahale programları üzerine bir derleme. *Nesne*, 5(10), 247-264.

¹ Araştırma Görevlisi, Ege Üniversitesi, Psikoloji Bölümü, gümüşt en.d(at)gmail.com

Review on Intervention Programs for Refugee Children's Education and Adaptation

ABSTRACT

A refugee is a person who is oppressed for such reasons as race, religion, nationality, a certain social group membership or political views in his country, who loses his trust in governance of the country, and for fear that his own state will not act impartial, seeks asylum from another country and doesn't want to come back. Refugee families mainly report that they escaped from their countries for their children's education and future. Meeting these people in a common ground and trying to build hopeful tomorrows together is very important to protect the future of our country. Refugee children encounter different experiences during pre-migration, migration and post-migration periods. In refugee children; traumatic events during the migration periods and the stress they are under during new settlement period, increase the likelihood of psychopathology and problem behaviors. In this study, firstly intervention programs with refugee children in different cultures were examined and then made suggestions for intervention programs that can be developed for refugee children whose immigration experiences differ in our country.

Keywords: refugee children, school-based intervention programs, psychological adjustment, acculturation

Son yıllarda dünyada sosyal çatışmalarla ilişkili güvensiz ortam, yoksulluk, diktatör yönetim, savaştan kaçma gibi deneyimler küresel göçlerin niteliği ve niceliğini şekillendirmiştir (Rousseau ve Guzder, 2008). İnsanlar genellikle gelişmekte olan ülkelerden, Batı ülkelerine göç etmektedirler. Bu ülkelere mültecilerin kabulü ve yasa dışı yollarla girişlerin sınırlandırılması sonucu daha az insan sığınabilmektedir. Göç eden insanların ev sahibi ülkelerdeki statülerine ilişkin bir kavram karmaşası yaşanmakta ve genel olarak mülteci, sığınmacı ve göçmen sözcüklerinin anlamları karıştırılarak, birbiri yerine kullanılmaktadır. Göçmenler, daha iyi yaşam koşulları için kendi isteğiyle ülkesini terk ederken, mülteciler ise baskıya uğrayarak ülkesine olan güvenini kaybedip başka bir ülkeye sığınmaya çalışmaktadırlar (UNHCR, 2002). Mültecilerin, ülkesinde güvenliği tehlikedeysen; göçmenlerin herhangi bir güvenlik sorunu olmayabilir hatta ülkesinden kendisini korumaya devam etmesini isteyebilir.

Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu'na göre ülkemize Avrupa dışından gelen insanlar mülteci olarak kabul edilmemektedirler. Avrupa dışından gelen insanların üçüncü bir ülkeye yerleştirilinceye kadar, şartlı mülteci statüsünde geçici olarak ülkemizde kalmasına izin verilmektedir. Avrupa dışından gelen (örn, Suriyeli) insanlara “geçici koruma sahibi” denmektedir (6458 Sayılı, Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu, 2013). Başka ülkelerden gelen insanlar mülteci veya şartlı mülteci olmak için yasal başvuru yapmaktadırlar. Türkiye hukuk sisteminde ise sığınmacı kavramına rastlanmamaktadır (Kaya ve Eren, 2015). Yukarıdaki tanımlamalar dikkate alınarak Suriye'den gelen insanlara yönelik olarak yasal düzenlemelerin sürmesinden dolayı çalışmamızda göç eden insanlara “mülteci” denilmiştir.

Son yıllarda milyonlarca insan, ülkelerinde yaşadıkları huzursuzluk ve çatışma ortamından sıyrılarak, yabancı bir ülkede daha güvenli bir çevreye ve daha iyi bir geleceğe kavuşma umuduyla göç etmektedirler. Mülteci çocuklar ülkelerinde ailecek organize şiddete maruz kalırken, ev sahibi ülkede de istikrarsız sosyal çevre ve yoksullukla karşılaşabilmektedirler. Savaş deneyimleri, normal gelişim sürecinde ortaya çıkan güvensizlik, kendinden şüphe etme ve aşağılık duygularını arttırarak özellikle çocukları olumsuz yönde etkilemektedir (Eisenbruch, 1988). Bu şekilde sorunlar yaşamalarına rağmen bu aileler sağlık (özellikle ruh sağlığı) hizmetlerinden düzenli bir şekilde faydalanamamaktadırlar (Desmeules, Gold ve Kazanjian, 2004; Laroche, 2000). Mülteci ailelerin sosyoekonomik düzeylerinin değişmesi ile ev sahibi ülkelerdeki sağlık hizmetlerinden tam olarak yararlanmalarını olumsuz etkileyebilmektedir. Göç öncesinde, göç sürecinde ve yeni bir ülkeye yerleşme sırasında mülteci çocukların yaşadıkları travmatik olaylar, psikopatolojilerin görülmesine yol açabilmektedir (Angel, Hjern ve Ingleby, 2001). Savaş sırasında maruz kalınan doğrudan şiddet, evin kaybı, yetersiz beslenme, bakımverenlerden

ayrılma, gözaltına alınma, işkenceye maruz kalma gibi çok sayıda travmatik yaşantıların da dahil olduğu birçok stres faktörleri çocukların fiziksel, zihinsel ve genel iyiliğini olumsuz yönde etkilemektedir (Angel ve ark., 2001; Goldstein, Wampler ve Wise, 1997; Hodes, 2000; Papageorgiou, Frangou-Garunovic, Lordanidou, Yule, Smith ve Vostanis, 2000).

Bu derleme makalesinin amacı mülteci çocuklarla ilgili yapılan müdahale çalışmalarını incelemektir. Bu kapsamda bu çocukların göç öncesi, süreci ve sonrasında yaşadıklarını nasıl anlamlandırdıkları ve yeni bir ülkeye uyum sürecinde karşılaşılabilecekleri problemlere odaklanılmıştır. Ek olarak ülkemizde bulunan mülteci çocukların eğitimi ve uyumuna yönelik olarak gerçekleştirilebilecek müdahale çalışmalarına dair önerilerde bulunulmuştur.

Mülteci Çocukların Genel İşlevselliğini Geliştirmeye Yönelik Olarak Yapılan Programlar

Geçtiğimiz birkaç yılda örgütlü şiddet, iç çatışmalar ya da toplumsal kargaşaların yaşandığı ülkelerdeki insanlar için göç etmek çözüm haline gelmiştir. Şiddet ya da sosyal olarak dezavantajlı koşulların hâkim olduğu yerlerden yeni bir ülkeye sığınan kişilerin kaldıkları bölgeler genellikle uyum sürecini olumsuz etkileyen çevreler olmaktadır (Rousseau ve Drapeau, 2004). Ülkemize Suriye'deki savaştan kaçıp sığınan insan sayısı 3.551.078, bu sayının 1.182.261'i çocuk, bunların da 968.000'i ise okul çağında olan çocuklardır. Ayrıca 230.000 bebek ülkemizde dünyaya gelmiştir (Erdoğan, 2017). Milli Eğitim Bakanlığı'nın çalışmaları sonucunda Suriyeli çocukların 325.000'i okullara kayıt ettirilmiştir (UNICEF, 2016). Bu sayılara bakıldığında okulların önemi ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki, çocukların ve gençlerin ev sahibi ülkeye uyum sağlamalarında okul hem anahtar rol oynamakta hem de ruh sağlığı problemlerinin tedavisi ve önlenmesi ile ilgili girişimler için erişim noktası rolünü üstlenmektedir.

Okullar, mülteci çocukların sorunları ve ruh sağlığı problemlerinin en iyi gözlenebildiği, yardım servislerine ulaşmaya sevk edilen ve topluluk içerisinde uygun koşullar sağlandığı sürece uyumun ve ait olma duygusunun daha kolay kazanılabildiği kurumlardır. Okullar yeni topluma uyum sağlama ve geleceğe hazırlık arasında bir köprü görevi üstlenmektedir. Ev sahibi ülkelerde yerel tedavi hizmetlerinin verildiği kurumların da doğrudan mültecilere uygulanması uygun olmamaktadır. Bu kurumların mevcut kamu sağlığı dikkate alınarak düzenlendiği göz önüne alındığında mültecilerin ruhsal problemleri hakkında tespit, tanı koyma ve tedavi olanaklarının sağlanmasında etkili olamamaktadırlar (Fazel, Doll ve Stein, 2009). Mülteci çocukların ülkelerinde ve göç sürecinde yaşadıkları olumsuzlukların (travmatik deneyimler) üzerine, yeni geldikleri ülkede de sosyal uyum problemleri

yaşamaları ve kültürel uyum sağlamalarını güçleştirecektir (Angel ve ark., 2001). Mülteci çocuklarda ev sahibi ülkede deneyimledikleri olumsuz yaşantılar sonucu olarak da psikolojik sorunlar ve kişilerarası uyum problemleri ortaya çıkabilmektedir (Erden, 2016; Kirmayer, Narasiah, Munoz, Rashid, Ryder, Guzder, ve ark., 2011). Buradan hareketle, önleme ve müdahale çalışmalarının önemi açığa çıkmaktadır. Sadece risk altında olan mülteci çocuklara yapılacak müdahaleler, bu çocukların etiketlenmesine neden olacaktır. Dolayısıyla mülteci çocukların ve ergenlerin yaşadıkları sorunların bireysel deneyim ve özelliklerinden ziyade akran ilişkileri, okul, öğretmen, aile ve ev sahibi toplumun kültürel özelliklerini içeren ve bu faktörlerin karşılıklı etkileşimlerin göz önüne alındığı ekolojik bir bağlam çerçevesinde kapsamlı bir şekilde incelenebilmektedir (Elbedour, Ten Bensel ve Bastien, 1993). Anılan ilişkilerde bir bozulma olursa anti-sosyal davranışlar, düşük okul başarısı, düşük öz düzenleme becerileri görülebilmektedir (McEvoy ve Welker, 2000). Okullar iyi organize edilmiş eğitim kurumları olarak kuramsal öneme sahip olsalar da sıklıkla uyum sürecinde azınlık-çoğunluk gerilimlerinin yaşandığı; göçmen ve mülteci çocukların farklı düzeylerde dışlanma ve ayrımcılığa uğradıkları yerler olmaktadır (Baker, Varma, Tanaka, Sticks ve Stones, 2001). Uyum problemleri ele alınırken tanı koyma ve uygun tedavinin belirlenmesinde öncelikle mülteci çocukların kendi kültürel özelliklerinin dikkate alınması tedavi sürecine olumlu katkılar sağlayabilir (Rousseau, Drapeau ve Corin, 1996). Okullarda verilen eğitimin niteliği, öğrenme problemlerinin olup olmadığı ve göç sürecinden kaynaklı uyum problemleri olan çocukların etiketlenmesinden kaçınıldığı ruh sağlığı müdahalelerinin planlanması çok önemlidir (Rousseau ve ark., 1996).

Çok sayıda göçmen ve mülteci çocuğa ev sahipliği yapan ülkelerde müdahale ve önleme programlarının yapılması için en uygun kurumların okullar olduğu görülmüştür (Hodes, 2000). Tolfree (1996) savaştan ya da yer değiştirmeden etkilenen çocukların psikososyal ihtiyaçlarının okullarda karşılanabilmesi için birçok yol önermiştir: Duygusal ifadelerin kullanılması, kişisel destek ve geçmiş deneyimlerini anlayabilmek ve değerlendirebilmek için aktivitelerin gerçekleştirilmesi (Duncan ve Amtson, 2004). Sınıf ortamında, yeni göç etmiş çocukların psikolojik sorunlarını önlemeye yönelik programların uygulanmasında çeşitli zorluklarla karşılaşmıştır. Örneğin, aynı etnik kökenden gelseler de göç sırasında ve ülkelerinde deneyimledikleri sorunlar ve göç öncesinde farklı yerlerde yaşamalarından dolayı kültürel farklılıkların olması nedenleriyle örneklem heterojen olmasıdır. Örneğin, Qin'e (2008) göre farklı etnik kökenlerden mülteci ebeveynler bir taraftan çocuklarının özerklik, cinsiyet rolleri, evlilik ve çocuk yetiştirme uygulamaları ile ilgili geleneksel inançlarına yönelik tutum değişikliği sürecine girerken diğer taraftan da göç öncesinde sahip oldukları kültür ile güçlü bir şekilde bağları koruma eğilimine girmektedirler. Çocuklar ve ergenler ev sahibi okul aracılığıyla dil kazanımları daha hızlı olduğundan, yeni kültüre ebeveynlerinden

daha çabuk uyum sağlamaktadırlar. Bu uyum sürecinde nesiller arası çatışmalar yaşanmaktadır. Dolayısıyla çocuklar ve ergenler çok yönlü ve iç içe geçmiş problemler sonucu bir kültürleşme stresi ve içselleştirme problemleri ile karşı karşıya kalabilmektedirler (Force, 2005).

Son yıllarda mülteci çocuklar için birçok umut verici sınıf programları geliştirilmiştir (Ingleby ve Watters, 2002; Rousseau, Beauregard, Daignault, Petrakos, Thombs, Steele ve ark., 2014; Sullivan ve Simonson, 2016). Okul temelli olarak geliştirilen bir önleme programında, ev sahibi ülkedeki mülteci çocukların, akranları ve yetişkinlerle sosyalleşme süreçleri hem ilköğretim hem de liselerde incelenmiştir (Ingleby ve Watters, 2002). Öğretmenlere mülteci çocukların gelişimsel özellikleri ve yaşayabilecekleri olası uyum problemleri ilgili bilgilendirmeler yapılmıştır. Her gelişim düzeyi için öğretmenlere multimedya destekli materyallerle eğitim verilmesinin yanı sıra, mülteci çocukların okulda sosyal bir bağ oluşturmalarına destek olacak şekilde eğitim verilmiştir. Hem ilkokulda hem de lisede sözel ve sözel olmayan faaliyetlerin bir kombinasyonu şeklinde bir program uygulanmıştır. Örneğin, aile ve evi bir arada temsil eden bir kişisel kitabın hazırlanması, okulun resimlerle tasvir edilmesi, hikâye yazma ve okuma teknikleri kullanılmıştır. Bu aktiviteler hem geçmiş hem de şimdiki zaman (günlük yaşam, okul ve sosyal ilişkilere odaklanan) ile ilgili konuları kapsayacak şekilde uygulanmıştır. Sonuçlara bakıldığında, çocukların güven duygularında, kendilerini özel hissetme ve kimlik keşfi becerileri ve iletişim becerilerinde artış olduğu gözlenmiştir. Program sonunda çocuklar hem kendileri hem de akranları hakkında bilgi edindiklerini belirtmişlerdir. Ek olarak benlik saygılarında ve dil kazanımlarında artış olduğu görülmüştür (Ingleby ve Watters, 2002). Benzer şekilde okul temelli olarak yapılan bir müdahale çalışmasında göçmen ve mülteci gençlerle tiyatro etkinlikleri gerçekleştirilmiş ve program sonucunda gençlerin duygusal ve davranışsal problemlerinde azalmalar olduğu görülmüştür (Rousseau ve ark., 2014). Ev sahibi okullarda okuyan öğrencilerin tamamına uygulanan önleme programlarında olası problem davranışları önlemek amacıyla sosyal becerilerin geliştirilmesine odaklanılmıştır (Taylor ve Sidhu, 2012). Uzmanların aracılığıyla mülteci çocukların ihtiyaçlarına göre okulların düzenlendiği, okul ve ev arasındaki ilişkilerin geliştirildiği, çocukların kendilerinin belirlediği etkinlikleri de içeren programların okul sonrası ya da sınıf müfredatı içerisinde uygulandığı görülmüştür.

Zorunlu eğitim döneminde öğrencilerin belirli bir öğretmenlerle doğrudan ve sürekli bir ilişki içerisinde olduklarından ve müdahale çalışmalarında öğretmen eğitimi ve öğretmenlere destek verilmesini içeren bileşenlerin önemi vurgulanmıştır (Rousseau ve Guzder, 2008; Williams, 2001). Sleeter (2001) bazı öğretmenlerin hem mülteci çocuklara hem de ailelerine de destek vererek akademik rollerinin dışına çıktıkları bazı öğretmenlerin ise mültecilerin göç sürecinden kaynaklanan

problemlerini dikkate alma konusunda oldukça isteksiz olduklarını fark etmiştir. Öğretmenlere sınıf yönetimi, çaresizlik ve öfke kontrolü konularında destek verildiği, kültürel eğitim ve mültecilerin ruh sağlığı ile ilgili profesyonel gelişim kurslarının düzenlendiği programlar niteliksel olarak değerlendirildiğinde öğretmenlerin öğrencilere ve ailelerine olan bakış açılarının farklılaştığı görülmüştür (Rousseau, Drapeau, Lacroix, Bagilishya ve Heusch, 2005).

Yapılan çalışmalarda aile-okul etkileşiminin önemine de vurgu yapılmaktadır (Christenson, 2004; Lynch ve Stein, 1987). Mülteci aileler ile ev sahibi okullar arasında güç dengesizliği söz konusu olduğundan ebeveynlerin katılımı belirli uygulamalar aracılığıyla desteklenmeye çalışılmıştır (Christenson, 2004). Özellikle dil farklılığından kaynaklanan çeviri ve yorumlamalar gibi yaygın sorunların yanı sıra aile-okul bağına kurmak zorlu bir süreç olmaktadır. Mülteci ebeveynlerin katılımı, okuldaki rolleri ve normal çocuk gelişimine bakış açıları kültürel olarak farklılaşabilmektedir. Örneğin Batı ülkelerinde ailelerin çocuklarının özerkliğini önemli bir değer olarak kabul ettiği ve desteklediği görülürken, göçmen ve mülteci ailelerin ise çocuklarının aile ya da toplumsal kurallara uymalarını destekledikleri görülmüştür (Rosenthal ve Feldman, 1990).

Avustralya’da kültürel olarak çeşitlilik gösteren göçmen grupların anksiyete ve stres düzeyleri üzerinde FRIENDS programının etkililiğinin sınındığı çalışmada müdahale grubundaki katılımcıların anksiyete düzeylerinin azaldığı ve geleceğe dair daha olumlu bir bakış açısına sahip oldukları görülmüştür (Barrett, Sonderegger ve Sonderegger, 2001). Uygulanan programda genel olarak katılımcılara sosyal ve duygusal becerilerin geliştirilmesi hedeflenerek dayanıklılık kazandırılmaya çalışılmıştır. Anksiyete ve depresyonun önlenmesi ve tedavisinde etkili olan Dünya Sağlık Örgütü tarafından en iyi uygulama olduğu bildirilmiştir (Lowry-Webster, Barrett ve Dadds, 2001).

Mültecilerle ilgili yapılan bir başka çalışmada araştırmacılar risk ve koruyucu faktörlerin ele alındığı boylamsal çalışmaları incelemişler, göç sonrası sosyal ilişkilerin önemli olduğunu, önleme-müdahale çalışmalarına ihtiyaç olduğunu vurgulamışlardır (Porter ve Haslam, 2005). Bodegård (2005) mülteci çocukların psikopatolojilere eğilimli olduklarını belirtmiş, geldikleri ülkelerin kültürüne uygun olarak planlanacak müdahale programlarının önemine değinmiştir. Yapılacak programlarda ev sahibi ülkenin toplumunu sahiplenme ve toplumun gelişmesini desteklemeye yönelik bileşenlerin olması gerektiğini özellikle vurgulamıştır.

Mülteci çocukların sosyal becerilerini geliştirmeye ve psikolojik uyumlarını sağlamaya yönelik olarak çeşitli tekniklerin kullanıldığı çalışmaların yanı sıra belirli bir tedavi yönteminin kullanıldığı programların da uygulandığı görülmüştür.

Örneğin, Momartin, Silove, Manicavasagar ve Steel (2003) mültecilerle ilgili hazırladıkları bir derlemede yaygın olarak Post Travmatik Stres Bozukluğu'nun ele alındığı çalışmalara rastladıklarını bildirmişlerdir. Travmatize olmuş mülteci çocukların yaşadıkları olaylar hakkında konuşmaktan utandıkları ya da kendilerini açmaya karşı dirençli oldukları görülmüştür. Bu çocukların yeni bir dili öğrenme becerileri de gelişmemiş olduğundan, yaratıcı sanat terapileri çocukların yaşadıklarını ve hissettiklerini ifade edebilmelerinde önemli rol oynamaktadır. Travmatik deneyimleri konuşmaktan daha az tehdit altında kendilerini ifade edebildiklerinden sanat terapileri özellikle yararlı olmaktadır (Rousseau, Lacroix, Bağilishya ve Heusch, 2003). Güncel ve geçmişteki problemler ile duygular hakkında resim çizme, hikâye anlatma, metafor kullanma, problem çözme becerileri, çatışma çözme yöntemlerini yaratıcı tekniklerle öğrenmenin, travmaları kabullenme ve sosyal bağ kurmaya olumlu katkılarda bulunduğu görülmüştür (Rousseau ve ark., 2003; Rousseau, Singh, Lacroix, Measham ve Jellinek, 2004).

Çocuk ruh sağlığını desteklemek amacıyla terapide ve eğitimde oyun ve sanatsal öğeler sıklıkla kullanılmaktadır (Akesson, D'Amico, Denov, Khan, Linds ve Mitchell, 2014; Beauregard, 2014; Rowe, Watson-Ormond, English, Rubesin, Marshall, Linton ve ark., 2016; van Westrhenen ve Fritz, 2014; Yohani, 2008). Örneğin, Rowe ve arkadaşlarının (2016) yaptıkları çalışmada travma geçiren mülteci gençlerle anksiyete, depresyon ve davranış problemlerine yönelik olarak sanat terapisine dayalı müdahale programı uygulanmış, sonuçlara bakıldığında gençlerin benlik saygılarında artma, anksiyete düzeylerinde ise azalma olduğu görülmüştür. Bir derleme çalışmasında ise sınıf temelli yaratıcı müdahalelerin mülteci çocukların ruh sağlığı üzerindeki etkileri incelenmiş, yaratıcılığa dayalı aktivitelerin kullanıldığı çalışmalarda umut etme, başa çıkma, dayanıklılık, olumlu sosyal davranışlar ve benlik saygısında artma; davranışsal ve duygusal problemlerde ise azalma olduğu görülmüştür (Beauregard, 2014).

İkincil önleme programları ile ilgili bir derleme çalışmasında TSSB semptomları sergileyen çocuklarla grup müdahalesi yapıldığı, duygusal ve davranışsal problemler yaşayan çocukların bireysel olarak başvurabilecekleri okul temelli klinik hizmetleri sunulduğu görülmüştür (Wethington, Hahn, Fuqua-Whitley, Sipe, Crosby, Johnson, ve ark., 2008). Bu programlardan etkili sonuçlar elde edildiği ve mülteci ebeveynler tarafından da uygulamaların olumlu karşılandığı görülmüştür. Bununla birlikte, kişisel ya da grup olarak terapilere gönüllü katılımın artırılması için uygulanan programın mültecilerin kendi kültürlerine uygun bir şekilde hazırlanmasının faydalı olacağı vurgulanmıştır.

Sonuç

Mülteciler ülkelerinde maruz kaldıkları olumsuz koşullar (şiddet, çatışma ve kargaşalar) nedeniyle başka bir ülkeye sığınmaktadırlar. Mülteci çocuklarda hem göç öncesinde hem de göç sürecinde deneyimledikleri zorluklar sonucu psikolojik sorunlar görülebilmektedir (Angel ve ark., 2001). Göç sonrasında da ev sahibi ülkede uyum sürecinde davranış problemleri, düşük benlik saygısı ve öz düzenleme becerileri ortaya çıkabilmektedir (Hodes, 2000).

Mülteci çocuklarla ilgili yapılan müdahale çalışmaları genel olarak değerlendirildiğinde birçok problem ile karşılaşıldığı görülmüştür. Bunlardan ilki mülteci aileler ve topluluklar yaşadıkları problemlere odaklanan girişimlerden dolayı etiketlenmekten (stigmatize olmaktan) korkmalarıdır. Aileler bu tür programların kendilerini kurban olarak sunmasından veya kendilerini psikopatolojik model örneği olarak göstermesinden çekinmektedirler. İkincisi ise okullarda mülteci çocukların heterojen bir grup olarak düşünülmesidir (Rousseau ve Guzder, 2008). Mülteci çocuklar ve ergenler hem kültürel açıdan hem de göç sürecindeki deneyimler açısından farklılaşmaktadırlar. Bu nedenle farklı kültürel ihtiyaçları karşılayabilecek programlara ihtiyaç olduğu görülmektedir. Üçüncü olarak mültecileri kabul eden ülkelerdeki okullar olağandışı sosyal ve kurumsal uygulamalara maruz kalmaktadırlar. Buradan hareketle, geniş ölçüde yerel kültürel özellikleri içine alan programların önemi ortaya çıkmaktadır. Sağlık çalışanlarının zihinlerinin kanıta dayalı tedavi yöntemleri ile meşgul olması, yaygın olarak kullanılan uygulamalara alternatif programların geliştirilmesini engelleyebilmektedir. Alternatif programların mülteci ailelerin kültürel ve bağlamsal ihtiyaçlarına değinen uygulamaları içermesine ihtiyaç vardır. Okullar ve sivil toplum kuruluşları tarafından geliştirilmiş mevcut hizmet ve programlar nitel veya nicel olarak titizlikle değerlendirilememektedir (Garrison, Roy ve Azar, 1999). Mültecilerin aile ve sosyal çevrelerinde yaşadıkları istikrarsızlıklar onların müdahale programlarına tam anlamıyla katılımını engelliyor olabilir. Ruh sağlığı çalışanları ile eğitimcilerin yaklaşımlarını içine alan ve sivil toplum kuruluşları ile ortak hareket edilecek disiplinler arası okul temelli önleme programlarının anılan sorunlarla başa çıkmada etkili olacağı düşünülmektedir.

Mülteci çocukların kültürlerine olarak uygun gelişimsel kuramsal temelde yapılacak değerlendirmeler, göç öncesinde, sırasında ve yeni bir ülkeye yerleşme sürecindeki deneyimlerin anlaşılmasına, önemli katkılar sağlayabilir. Yapılan çalışmalar incelendiğinde, bütün okulu kapsayan ekolojik model temelinde geliştirilecek müdahale programlarına ihtiyaç olduğu görülmüştür (Jensen, 2007; MacDermid Wadsworth, 2010; Stewart, 2012). Bronfenbrenner ve Morris (2006) bireyin gelişimi üzerinde sosyal çevrede yaşadığı etkileşimlerin önemli rolü

olduğundan bahsetmektedir. Ekolojik sistemler kuramında çocuğun gelişimi üzerinde kültürel olarak etkide bulunan beş sistem yer alır. Bu sistemler çocuğa en yakın sosyal çevreden en uzak olana doğru iç içe geçmiş halkalar halinde sıralanır. Bu sistemler; mikrosistem, mesosistem, eksosistem, makrosistem ve kronosistemdir (Bronfenbrenner ve Morris, 2006). Çocuğa en yakın halka olan ‘mikrosistem’de aile, okul, dini kurumlar, yaşanan yakın çevredeki akran ve oyun ortamları yer alır. Mikrosistem çocuğa en yakın sistem olduğu için çocuk gelişiminde en fazla etki gücüne sahiptir. Çocuklar büyüdükçe farklı mikrosistemlerle etkileşime girmeye başlarlar. Akran grupları içinde çocuklar popülerlik, statü ve arkadaşlık kazanırken olumsuz davranışlara da yönelebilirler. Çocukların ve ergenlerin içinde bulunduğu mikrosistemler birbirini destekleyebilmekte ya da olumsuz etkileyebilmektedir. Farklı mikrosistemler arasında uyum sağlanırsa çocuk ve ergenler akademik olarak başarılı olabilmekte ve yaşamlarından doyum sağlayabilmektedirler (Bronfenbrenner ve Morris, 2006). Mesosistem ise mikrosistemde yer alan sosyal birimlerin birbirleriyle etkileşiminin yer aldığı bir halkadır. Mesosistemdeki sosyal birimlerin etkileşimine örnek olarak çocuğun aile ortamında yaşadığı sosyalleşme deneyiminin okuldaki kişilerarası ilişkilerine yansımaları verilebilir. Eksosistem ise çocuğun doğrudan ilişkisinin olmadığı ancak çocuğu dolaylı olarak etkileyen sistemdir. Sosyal kurumlar ve sosyal politikaların çocuğu etkilediği bir halkadır. Örneğin bir ülkede ya da dünyada yaşanan ekonomik kriz ve işsizlik. Çocuğa daha uzak olan makrosistemde kültürel değerler, inanç sistemleri, yaşam tarzları, sosyal ve ekonomik kaynaklar yer almaktadır. Halkaların hepsini içine alan son sistem ‘kronosistem’ de yaşanan zaman dilimini etkileyen sosyal ve tarihsel olaylar yer almaktadır (Bronfenbrenner ve Morris, 2006). Özetle Bronfenbrenner’in geliştirdiği ‘Ekolojik Sistem Modeli’nde çocuğun ilk sosyalleşme deneyimini yaşadığı sosyal çevreden başlayarak kültürel değerler, inanç sistemleri gibi daha geniş sistemlere doğru tüm sistemlerin birbiri ile etkileşimleri tanımlanmaktadır. Bu sistemler içerisinde çocuk çevresini, çevresi de çocuğu etkiler (Stewart, 2012). Ekolojik yaklaşım farklı kültürlerden gelen öğrenciler arasındaki etkileşimin sistemli bir şekilde anlaşılmasına katkıda bulunabilir.

Ülkemizde Suriye’den göç etmiş 55.000 çocuk MEB sistemine kayıtlıdır ve birçok ilde kurulan Geçici Eğitim Merkezleri’nde büyük bir kısmı eğitimlerini almaktadırlar (MEB, 2015). Bu çocuklar aynı ülkeden göç etmiş olsa da, göç etmeden önce yaşadıkları şehir, sosyo-ekonomik düzey ve göç süreci (öncesi, süreci ve sonrası) deneyimleri birbirlerinden farklılaşmaktadır. Ülkemize uyum sağlayabilmeleri için akranlarıyla etkileşimlerinin artırılması ve yaşadığı sorunları anlamlandırabilmelerini sağlayacak önleyici müdahale çalışmalarının yapılması çok önemlidir.

Birçok yenilikçi projelere (UNICEF, SETA) karşın kuramsal temele dayalı uygulamalı olarak aktivite temelli programların farklı kültürlerden gelen çocukların uyumu üzerinde daha fazla olumlu etkilerde bulunacağı düşünülmektedir. Buradan hareketle, mülteci çocukların ve ergenlerin geliştirebilecekleri duygusal, davranışsal problemleri önlemek ve yeni yaşamlarına uyum sağlayabilmelerini desteklemek amacıyla ülkemizde geliştirilebilecek önleyici müdahale programlarına ihtiyaç duyulmaktadır. Programlar, duygu tanıma, duygu düzenleme, empati kurma, akranlarla olumlu ilişkiler geliştirme, benlik saygısını artırma, olası problemlerle baş edebilme, göç öncesi, göç süresinde ve göç sonrasında yaşadıklarını değerlendirebilme, kültürel olarak uyum sağlama, ebeveynlerle ergenler arasında olumlu ilişki geliştirme, ebeveynlerin çocukların kültürel uyumunun sürecine katılımı gibi bileşenlerden oluşması etkili sonuçların elde edilmesini sağlayabilir. Buradan hareketle bu programlar çocukların ve ergenlerin psikososyal ve kültürel uyumuna yönelik önemli katkılarda bulunabilir.

Okullarda yapılacak müdahale programlarının planlanması sürecinde öğretmenlerin önemi ortaya çıkmaktadır. Öğretmenler, çocuklar ve ergenlerin en çok vakit geçirdikleri, doğrudan ve sürekli bir ilişkiye sahip oldukları ve rol model olarak benimsedikleri kişilerdir. Ebeveynler de ergenlerin geldikleri ülkede ev dışındaki aktivitelerin desteklenmesi ve gelecek yönelimlerinin oluşturulmasında büyük rol oynamaktadırlar. Ebeveynlerin çocuklarıyla olumlu bir ilişkiye sahip olmaları, öğretmenlerle ve akranlarla etkileşime girmeleri, farklı mikrosistemlerin birbirleriyle uyumlu olması ile sağlanacaktır. Mikrosistemler birbirini desteklediği zaman ergenin akademik olarak başarılı olması ve ülkemize daha kolay uyum sağlaması söz konusu olacaktır. Buradan hareketle, çocuklar ve ergenlerde problem ve sapkın davranışların (madde kullanımı, intihar, suç işleme) ortaya çıkmayacağı düşünülmektedir (Bronfenbrenner ve Morris, 2006). Müdahale programında, etkililiğin ve uzun süreli sonuçların elde edilebilmesi amacıyla uygulamaların sınıf öğretmenleri tarafından yapılması önemlidir. Öğretmenler göç sonrası çalışmaların çok boyutlu olmasından korkabilecekleri göz önüne alındığında onlara hem program öncesinde hem de program uygulama süresince eğitim ve destek verilmesi faydalı olacaktır. Program başlamadan önce öğretmenlere mülteci ergenlerin akran ilişkileri, yaşadıkları uyum problemleri ve göç süreci ile ilgili eğitimler, program başladıktan sonra da yıpranmalarını önlemek amacıyla araştırma ekibiyle oluşturulacak haftalık toplantılar sırasında destek oturumlarının yapılması önemlidir. Ayrıca ebeveyn-okul etkileşimi de sağlanarak kültürel farklılıklar daha iyi analiz edilebilir. Sınıf aktiviteleri mülteci çocukların psikolojik iyiliği ve geldikleri ülkeye uyum süreci üzerine odaklanabilir. Araştırmacılar, mülteci çocukların duygusal ifadelerini kolaylaştırarak, geçmiş ve şimdiki deneyimlerini kabullenmelerini sağlayarak, ev sahibi ülkedeki çocuklar ve yetişkinlerle ilişkilerini geliştirmelerini destekleyerek, mülteci çocukların psikolojik uyum sürecini kolaylaştırabilir. Her oturumun

sınıflardaki bütün öğrencilere uygulanacak şekilde ders saatleri boyunca gerçekleştirilmesi önemlidir. Müdahale programı uygulamaları başlamadan önce ebeveynlerden göç öncesinde yaşadıkları bölgenin kültürel özellikleri hakkında bilgiler alınabilir. Programda duyguları tanıma, duygu düzenleme, empati, arkadaşlık, benlik saygısı, kültürel uyum ve çevreyi tanıma konularında oturumlar düzenlenerek etkileşime dayalı çeşitli uygulamalar yapılabilir. Müdahale grubundaki ergenlerin ebeveynlerine müdahale programıyla eş zamanlı olarak çocuk yetiştirme tutumları ve ebeveyn-çocuk ilişkilerinin ele alındığı psikoeğitim verilebilir. Müdahale programının etkililiğinin değerlendirilebilmesi için ölçme araçlarının uyarlama çalışmaları yapılabilir, niteliksel ölçüm yöntemlerinden yararlanılabilir.

Mülteci ergenlerin psikolojik uyumları hem akranları, hem öğretmenleri hem de ebeveynleriyle etkileşimleri açısından ele alınması önerilebilir. Böylece birbirinden farklı bağlamlarda psikolojik uyumları ele alınmış olunur. Müdahale programı çerçevesinde ergenlerle resim çizme, hikâye anlatma, rol canlandırma, senaryo yazma ve tiyatro oynama gibi hem yaratıcı hem de yapılandırılmış etkinlikler kullanılarak ergenlerin kültürel ve psikolojik uyumları sağlanmaya çalışılabilir. Yapılan bir derleme çalışmasında, yaratıcı ifadelerin kullanıldığı aktivitelerin kullanıldığı çalışmalarda umut etme, başa çıkma ve dayanıklılık, olumlu sosyal davranışlar, benlik saygısı, davranışsal ve duygusal problemler üzerinde olumlu gelişmeler elde edildiği görülmüştür (Beauregard, 2014). Bu nedenle hem yaratıcı hem de yapılandırılmış etkinlikler kullanarak çocukların ve ergenlerin uyumunun desteklenmesi önemlidir. Ek olarak, sınıf içi aktivitelerin yanı sıra verilecek ödevler de uygulamaların gündelik hayatta da kullanılmasını sağlayabilir.

Yapılacak değerlendirmeler sonucunda çeşitliliğin (çok kültürlülüğün) öneminin anlaşılması ve kabul edilmesi, ergenlerin ve çocukların benlik saygısı düzeylerinde ve akademik başarı düzeylerinde artış, duygusal ve davranışsal problemlerinde azalma elde edilmesi mümkün olabilir. Mültecilerin kendi kültürleriyle bağını koparmadan, ev sahibi ülkenin kültürel özelliklerini benimseyerek, onun gelişimini destekleyecek şekilde bir kimlik ve gelecek planı oluşturmaları son derece önemlidir. Bizlerin de mültecilerle ortak paydada buluşarak, onların gelişimini, kültürel ve psikolojik uyum süreçlerini desteklememiz, geleceğimizi korumak ve sonraki nesillere umut dolu yarınlar bırakabilmemize katkı sağlayacaktır.

Kaynaklar

1543 Sayılı İskan Kanunu. (2006). *T.C. Resmi Gazete*, 26301, 26 Eylül 2006.

- 6458 Sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu. (2013). *T.C. Resmi Gazete*, 28615, 11 Nisan 2013.
- Akesson, B., D'Amico, M., Denov, M., Khan, F., Linds, W. ve Mitchell, C. A. (2014). 'Stepping Back'as researchers: Addressing ethics in arts-based approaches to working with war-affected children in school and community settings. *Educational Research for Social Change*, 3(1), 75-89.
- Angel, B., Hjern, A. ve Ingleby, D. (2001). Effects of war and organized violence on children: A study of Bosnian refugees in Sweden. *American Journal of Orthopsychiatry*, 71(1), 4-15.
- Baker, C., Varma, M. ve Tanaka, C. (2001). Sticks and stones: Racism as experienced by adolescents in New Brunswick. *The Canadian Journal of Nursing Research*, 33(3), 87-105.
- Barrett, P. M., Sonderegger, R. ve Sonderegger, N. L. (2001). Evaluation of an anxiety-prevention and positive-coping program (FRIENDS) for children and adolescents of non-English-speaking background. *Behaviour Change*, 18(02), 78-91.
- Beauregard, C. (2014). Effects of classroom-based creative expression programmes on children's well-being. *The Arts in Psychotherapy*, 41(3), 269-277.
- Berger, R., Pat Horenczyk, R. ve Gelkopf, M. (2007). School-based intervention for prevention and treatment of elementary students' terror-related distress in Israel: A quasi-randomized controlled trial. *Journal of Traumatic Stress*, 20(4), 541-551.
- Bodegård, G. (2005). Life-threatening loss of function in refugee children: Another expression of pervasive refusal syndrome? *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 10(3), 337-350.
- Bronfenbrenner, U. ve Morris, P. A. (2006). The bioecological model of human development. In W. Damon & R. M. Lerner (Eds.), *Handbook of child psychology, Vol. 1: Theoretical models of human development* (6th ed., pp. 793-828). New York: John Wiley.
- Christenson, S. L. (2004). The family-school partnership: An opportunity to promote the learning competence of all students. *School Psychology Review*, 33(1), 83-104.
- DesMeules, M., Gold, J., Kazanjian, A. ve Manuel, D. (2004). New approaches to immigrant health assessment. *Canadian Journal of Public Health*, 95(3), 122-126.
- Duncan, J. ve Amtson, L. (2004). Children in crisis: Good practices in evaluating psychosocial programming. Erişim tarihi: 25.01.2017,

http://www.savethechildren.org/publications/Good_Practices_in_Evaluating_Psychosocial_Programming.pdf

- Eisenbruch, M. (1988). The mental health of refugee children and their cultural development. *International Migration Review*, 22(2), 282-300.
- Elbedour, S., Ten Benschel, R. ve Bastien, D. T. (1993). Ecological integrated model of children of war: Individual and social psychology. *Child Abuse & Neglect*, 17(6), 805-819.
- Erdoğan, M. M. (2017). Urban refugees from detachment to harmonization syrian refugees and process management of municipalities: The case of Istanbul. Erişim Tarihi: 10.05.2017, http://fs.hacettepe.edu.tr/hugo/MMU%20Urban%20Refugees%20Report%202017_en.pdf
- Fazel, M., Doll, H. ve Stein, A. (2009). A school-based mental health intervention for refugee children: An exploratory study. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 14(2), 297-309.
- Force, R. T. T. (2005). Mental Health Interventions for Refugee Children in Resettlement. White Paper II National Child Traumatic Stress Network. Erişim Tarihi: 20.02.2017, http://www.nctsn.org/nctsn_assets/pdfs/materials_for_applicants/MH_Interventions_for_Refugee_Children.pdf
- Garrison, E. G., Roy, I. S. ve Azar, V. (1999). Responding to the mental health needs of Latino children and families through school-based services. *Clinical Psychology Review*, 19(2), 199–219.
- Goldstein, R. D., Wampler, N. S. ve Wise, P. H. (1997). War experiences and distress symptoms of Bosnian children. *Pediatrics*, 100(5), 873-878.
- Gülsen, E. (2016). ‘‘ Prof. Dr. Gülsen ERDEN ile Mülteci Çocuklar Üzerine’’. Söyleşiyi yapan: Sezin Başbuğ ve İbrahim Yiğit. *Nesne Psikoloji Dergisi* 4(8), 269-288.
- Hodes, M. (2000). Psychologically distressed refugee children in the United Kingdom. *Child Psychology & Psychiatry Review*, 5(2), 57–68.
- Howard, G. S. (1991). Culture tales: A narrative approach to thinking, cross-cultural psychology and psychotherapy. *American Psychologist* 46(3), 187–97.
- Ingleby, D. ve Watters C. (2002). Refugee children at school: Good practices in mental health and social care. *Education and Health*, 20(3), 43–45.

- Jensen, B. T. (2007). Understanding immigration and psychological development: A multilevel ecological approach. *Journal of Immigrant & Refugee Studies*, 5(4), 27-48.
- Kaya, İ. ve Eren, E. Y. (2015). Türkiye'deki Suriyelilerin Hukuki Durumu. Rapor no: 50. İstanbul: SETA Yayınları. Erişim Tarihi: 10.03.2017, http://file.setav.org/Files/Pdf/20151230134459_turkiyedeki-suriyelilerin-hukuki-durumu-pdf.pdf
- Kirmayer, L. J., Narasiah, L., Munoz, M., Rashid, M., Ryder, A. G., Guzder, J., ... Pottie, K. (2011). Common mental health problems in immigrants and refugees: general approach in primary care. *Canadian Medical Association Journal*, 183(12), 959-967.
- Laroche, M. (2000). Health status and health services utilisation of Canada's immigrant and nonimmigrant populations. *Canadian Public Policy*, 26(1), 51-73.
- Lowry-Webster, H. M., Barrett, P. M. ve Dadds, M. R. (2001). A universal prevention trial of anxiety and depressive symptomatology in childhood: Preliminary data from an Australian study. *Behaviour Change*, 18(01), 36-50.
- Lynch, E. W. ve Stein, R. C. (1987). Parent participation by ethnicity: A comparison of Hispanic, Black, and Anglo families. *Exceptional Children*, 54(2), 105-111.
- MacDermid Wadsworth, S. M. (2010). Family risk and resilience in the context of war and terrorism. *Journal of Marriage and Family*, 72(3), 537-556.
- McEvoy, A. ve Welker, R. (2000). Antisocial behavior, academic failure, and school climate a critical review. *Journal of Emotional and Behavioral Disorders*, 8(3), 130-140.
- MEB. (2015). MEB Stratejik Plan (2015-2019). http://sgb.meb.gov.tr/meb_iys_do_syalar/2015_09/10052958_10.09.2015sp17.15imzasz.pdf
- Miller, K. E. ve Billings, D. L. (1994). Playing to grow: a primary mental health intervention with Guatemalan refugee children. *American Journal of Orthopsychiatry*, 64(3), 346-56.
- Momartin, S., Silove, D., Manicavasagar, V. ve Steel, Z. (2003). Dimensions of trauma associated with posttraumatic stress disorder (PTSD) caseness, severity and functional impairment: A study of Bosnian refugees resettled in Australia. *Social Science & Medicine*, 57(5), 775-781.

- Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin Sözleşme. (2016). Erişim Tarihi: 10.05.2017, <http://www.multeci.org.tr/wp-content/uploads/2016/12/1951-Cenevre-Sozlesmesi-1.pdf>
- Papageorgiou, V., Frangou-Garunovic, A., Lordanidou, R., Yule, W., Smith, P. ve Vostanis, P. (2000). War trauma and psychopathology in Bosnian refugee children. *European Child & Adolescent Psychiatry*, 9(2), 84-90.
- Pope, A. W., McHale, S. M. ve Craighead, W. E. (1988). *Self-Esteem Enhancement with Children and Adolescents*. New York: Pergamon Press.
- Porter, M. ve Haslam, N. (2005). Predisplacement and postdisplacement factors associated with mental health of refugees and internally displaced persons: A meta-analysis. *Jama*, 294(5), 602-612.
- Qin, D. B. (2008). Doing well vs. feeling well: Understanding family dynamics and the psychological adjustment of Chinese immigrant adolescents. *Journal of Youth and Adolescence*, 37(1), 22-35.
- Rosenthal, D. A. ve Feldman, S. S. (1990). The acculturation of Chinese immigrants: Perceived effects on family functioning of length of residence in two cultural contexts. *The Journal of Genetic Psychology*, 151(4), 495-514.
- Rousseau, C., Beaugard, C., Daignault, K., Petrakos, H., Thombs, B. D., Steele, R., ... Hetcham, L. (2014). A cluster randomized-controlled trial of a classroom-based drama workshop program to improve mental health outcomes among immigrant and refugee youth in special classes. *PLoS One*, 9(8), 1-9.
- Rousseau, C., Benoit, M., Gauthier, M. F., Lacroix, L., Alain, N., Rojas, M. V., ... Bourassa, D. (2007). Classroom drama therapy program for immigrant and refugee adolescents: A pilot study. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 12(3), 451-465.
- Rousseau, C. ve Drapeau, A. (2004). Premigration exposure to political violence among independent immigrants and its association with emotional distress. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 192(12), 852-856.
- Rousseau, C., Drapeau, A. ve Corin, E. (1996). School performance and emotional problems in refugee children. *American Journal of Orthopsychiatry*, 66(2), 239-51.
- Rousseau, C., Drapeau, A., Lacroix, L., Bagilishya, D. ve Heusch, N. (2005). Evaluation of a classroom program of creative expression workshops for refugee and immigrant children. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 46(2), 180-185.

- Rousseau, C. ve Guzder, J. (2008). School-based prevention programs for refugee children. *Child and Adolescent Psychiatric Clinics of North America*, 17(3), 533-549.
- Rousseau, C., Lacroix, L., Bagilishya, D. ve Heusch, N. (2003). Working with myths: Creative expression workshops for immigrant and refugee children in a school setting. *Art Therapy*, 20(1), 3-10.
- Rousseau, C., Singh, A., Lacroix, L., Measham, T. ve Jellinek, M. S. (2004). Creative expression workshops for immigrant and refugee children. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 43(2), 235-238.
- Rowe, C., Watson-Ormond, R., English, L., Rubesin, H., Marshall, A., Linton, K. ve arkadaşları. (2016). Evaluating Art Therapy to heal the effects of trauma among refugee youth: The Burma Art Therapy Program evaluation. *Health Promotion Practice*, 18(1), 26-33.
- Sleeter, C. E. (2001). Preparing teachers for culturally diverse schools: Research and the overwhelming presence of whiteness. *Journal of Teacher Education* 52(2), 94-106.
- Stewart, J. (2012). Transforming schools and strengthening leadership to support the educational and psychosocial needs of war-affected children living in Canada. *Diaspora, Indigenous, and Minority Education*, 6(3), 172-189.
- Sullivan, A. L. ve Simonson, G. R. (2016). A systematic review of school-based social-emotional interventions for refugee and war-traumatized youth. *Review of Educational Research*, 86(2), 503-530.
- Taylor, S. ve Sidhu, R. K. (2012). Supporting refugee students in schools: What constitutes inclusive education?. *International Journal of Inclusive Education*, 16(1), 39-56.
- Tolfree, D. (1996). *Restoring playfulness-different approaches to assisting children who are psychologically affected by war or displacement*. Stockholm: Falun Radda Barnen.
- UNHCR. (2002). Refugees by numbers, Erişim Tarihi: 10.04.2017. <http://www.unhcr.ch>
- UNICEF. (2016). Türkiye'deki Suriyeli çocuklar, Erişim Tarihi: 10.05.2017, http://unicef.org.tr/files/bilgimerkezi/doc/T%C3%BCrkiyedeki%20Suriyeli%20%C3%87ocuklar_Bilgi%20Notu%20Nisan%202016_1.pdf
- van Westrhenen, N. ve Fritz, E. (2014). Creative arts therapy as treatment for child trauma: An overview. *The Arts in Psychotherapy*, 41(5), 527-534.

- Wethington, H. R., Hahn, R. A., Fuqua-Whitley, D. S., Sipe, T. A., Crosby, A. E., Johnson, R. L. ve arkadaşları. (2008). The effectiveness of interventions to reduce psychological harm from traumatic events among children and adolescents: A systematic review. *American Journal of Preventive Medicine*, 35(3), 287-313.
- Williams, J. H. (2001). On school quality and attainment. In J. Crisp., C. Talbot & D. B. Cipollone (Eds.), *Learning for a Future: Refugee Education in Developing Countries* (pp. 86-162). Geneva: United Nations Publications.
- Yohani, S. C. (2008). Creating an ecology of hope: Arts-based interventions with refugee children. *Child and Adolescent Social Work Journal*, 25(4), 309-323